

DARWIN'DEN ÖNCE İSLAM DÜŞÜNÜRLERİNDE EVRİMLE İLGİLİ FİKİRLER*

İsmail Yakıt

Evrim nazariyesi, bu fikir kendisine mal edilmek istenen Darwin tarafından kurulmuş veya temellendirilmiş değildir. Bu, asırlardan beri vardı. Eski Yunan filozoflarından biri olan Anaksimandros (M.Ö. 610-547), öğrencilerinin daha sonra felsefî fikir haline getirdikleri ilk evrim fikrini ortaya atmıştır. Ona göre, bütün hayvanlar azar azar gerçekleşen bir değişme (changement) sonucu meydana geldiğini ve insanın bu değişimin en son safhasında yer aldığını en eski yaratığın da balık olduğunu söyler¹.

Mezopotamya (el-Cezire) efsanesinde bu fikir çekirdek olarak da vardı².

Müslümanlara gelince, onlar tarihleri boyunca Allah'ın bir türden başka bir türü yarattığına inanmakta olduklarını belirtmek ge-

* Bu yazı İsmail Yakıt'ın Paris-IV Sorbonne Üniversitesi Felsefe bölümünde hazırlayıp 1979 da savunduğu «*L'Attitude du Christianisme et de l'Islam en Face du Darwinisme*» isimli doktora tezinin sonuna ek yaptığı «*Les Idées évolutionnistes chez les Penseurs musulmans avant Darwin*» adlı bölümün kendisi tarafından yapılan tercümesidir. Söz konusu tezin jürisi: Sorbonne Üniversitesi profesörlerinden Roger Arnaldez ve Claude Denise Ferembach'dır.

1 «İlk hayvanlar suda teşekkül etmiştir, oradan da azar azar daha üst türler çıkmıştır. İnsan balıktan sudur etmedir.» Ekz. Alfred WEBER ve Denis HUISMAN, *Histoire de la Philosophie européenne, Philosophie antique et médiévale* (Paris, 1964); C.R. EASTMAN, C. 1, s. 27, *Anaximandre, le premier des Precurseurs de Darwin*, (Revue scientifique du 24 Juin, 1905), s. 10-11.

2 İZMİRLİ (İ.H.), *İslam Mütefekkiri ile Garb Mütefekkiri Arasında Mukâyese*, (Ankara, 1973), s. 35.

rekir. Zaten «yaratmak» (*halaka*) kelimesi arapçada «daha önce yaratılmış bir şeyden bir şey yaratmak» anlamına gelir³. Onlar Kur'an'daki terimler üzerine dayanarak felsefî metodlarla araştırmalarını yapıyorlardı. Bizé göre, bu metodlar vasıtasıyla ilmî düşünceye açık olan Kur'an ayetlerini incelemişler ve bugün modern ilmî verilerle bağdaşabilen bazı neticelere ulaşmışlardır. Bunlardan biri de Evrim (évolution) nazariyesidir.

Evrım nazariyesine İhvan el-Safa risalelerinde ve diğer bazı müslümanların eserlerinde rastlayan Newyork'da profesör Amerikalı Şarkiyatçı Draper, «*İlim Din Kavgaları*» isimli eserinde şunları açıklıyor: «Asrımızda ortaya çıktığını sandığımız fikirleri onların eserlerinde rastlamaktan bazan süpriz içinde kalıyoruz. Modern evrim doktrini ve canlı varlıkların gelişmesi (développement) okullarında okutulmuş olması da böyledir. Hatta onlar bu doktrini cansız varlıklara, madenlere kadar yaymakla bizim onu tatbikimizden çok daha ileriye götürmüşlerdir»⁴.

«*Halk el-Kâinât...*» isimli makalesinde profesör M. Hamidullah, Lamark, Darwin hatta Buffon'dan önce, evrimli ilgili fikirleri muhtevi birtakım eserlerin arapçadan avrupa dillerine çevrilmiş olduğundan bahseder⁵.

3 *Halaka* kelimesi için Bkz. Ragıb el-İsfehani, *Taḥṣīl el-Neş'eteyn ve Taḥṣīl el-Sa'âdeteyn*, (Ankara, 1974), s. 32.

4 DRAPER (J.W), *Les Conflits de la Science et de la Religion*, 10. baskı, (Paris, 1900), p. 84.

5 Bkz. HAMİDULLAH (Prof. M.), *Halk el-Kâinât ve aṣl el-Envâ ḥasab el-Kur'an ve'l Mutefekkirin el-Muslimin*,» Prof. M. Tayyib Okıç Armağanında yayımlanmış makale, Atatürk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, Sevinç Matbaası, (Ankara, 1978) s. 9-38 sayfalar). Yazar bize ilmin İslam aleminden Batıya geçişi hususunda çok ilginç fikirler veriyor. Mesela: İbn Tufeyl'in *Hay bin Yakan* isimli eseri *Simon Ockley* tarafından 1708 de ingilizceye tercüme edilmiştir. Bu eser dönüşümcülük (*transformisme*) nazariyesinden bahseder. Almancaya tercümesi de 1782 de yapılmıştır. Ayrıca *Ihvan el-Safâ Risaleleri* de, o devirde Batıda okutuluyordu.

Darwin'e gelince: Cambridge Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde iken arapça öğrenmiştir. Arapça hocası *Samuel Lee* (1783-1852) dir. Bütün bunları, yayımlanmış mektuplarından öğreniyoruz. Bu hususta F. Dietric'in *Der Darwinismus im X. und XIV. Jahrhundert*, Leipzig, 1878 isimli eseri kayda değer. (s. 30).

Darwin'den önce yaşamış İslam filozoflarının evrimle ilgili düşüncelerine geçmeden önce, böyle bir araştırma için faydalı olabilecek eserleri belirtmemiz gerekir. İzmirli İsmail Hakkı «*İslam Mütefekkirleri ile Garp Mütefekkirleri Arasında Mukayese*» (s. 35-38) ile «*Ihvan-ı Safa Felsefesi ve İslam'da Tekâmül Nazariyesi*» (s. 11-15) isimli eserlerinde bu konuya değinmiştir. Aynı şekilde Abbas Mahmud el-Akkad, «*El-İnsân fi 'l-Kur'ân*» (s. 94-103) isimli eserinde konuyu ele almıştır. Biz bu çalışmamız için geniş çapta bu eserlerden istifade ettik.

EL-CAHİZ (- 255 H.) (m. 868)

El-Cahiz, «*El-Hayavân*» (Hayvanlar) isimli kitabında dönüşümcülük'ü (transformisme) muhtevî olan bazı tecrübeleri şu şekilde zikr eder.

«Dumuzlan böceklerinin erkekleri arasında yardımlaşma ve o ikisine benzeyen üremeyi yapan farklı iki tür vardır.» diye yazıyor. Öte yandan, domuzlan böceklerinde ve muayyen yaştaki sineklerde kanatların görünmesini, ayrıca su böceklerinin kelebeğe dönüştüğünü (transformisme) de zikrediyor. Ona göre, bazı hayvanlar, vücut organları ve bazı özel karakterleri bakımından insana benzerler. İnsan da bazı hayvanlarla sözle ilişkide bulunur⁶. El-Cahiz, bu doktrinden hareketle bu hususta bir nazariye kurmuyor.

İHVÂN el-SAFÂ (h. 334 - 373) (m. 945 - 985)

Evrim nazariyesini sistemleşmiş haliyle ilk defa onların Risalelerinde (*Resâ'il*) buluyoruz. Bu Risalelerde Ihvan el-Safa, Darwin gibi meseleyi yalnız organik maddelerin evrimiyle sınırlandırmıyor, aynı zamanda onu organik olmayan (inorganique) maddelere de tatbik ediyorlar. Onlar tabii ayıklama (sélection naturelle) yerine, «*el-indâyet el-Rabbaniyye*» (Tanrı'nın yardımı), «*el-hikmet el-İlahiyye*» (ilahî hikmet) gibi tabirler kullanıyorlar⁷. Birtakım belirli

6 EL-CAHİZ, *Kitâb el-Hayavân*, C. 111, s. 236, 502, C. IV, s. 105, C. VI, s. 454; (3. baskı, Muhammed Harun tarafından tahkiki yapılmış. 8 cilttir, Kahire, 1966).

7 Bkz. İZMİRLİ (I.H.), *A.g.e.*, s. 9; Ayrıca bkz. MARQUET (Yves), *La Philosophie des Ihvan al-Safâ*, s. 180 vd.

özellikleriyle insana çok daha yakın olan türlü hayvanları risalelerinde gösteriyorlar. Yani onlara göre, maymun vücut şekliyle; at uysallığıyla; fil, papağan, bülbül, güvercin akıllarıyla; arı sanatıyla insana yakın olan yaratıklardır. Yine onlar, toprak, su hava, ateş gibâ dört unsur arasında bir irtibat kurmuşlar ve yaratıklar arasında madenlerden başlayarak sırasıyla, bitkiler, hayvanlar ve insan arasında aşama aşama yol alan kesintisiz bir sürekliliğin varlığını göstermişlerdir. Her türün son basamağı, müteakip türün ilk basamağıyla irtibatlıdır⁸. Böylece onlara göre, organik olmayan madenler toprağın; toprak bitki türünün; bitki türü, hayvanın; hayvan insan türünün, insan da meleklerin oluşmasına katkıda bulunmuştur. Bitki türüyle maden arasındaki varlık mantadır; bitki türüyle hayvan türü arasındaki ara varlık hurma ağacıdır.

İhvân el-Safa'ya göre, insanın mertebesi bütün hayvanların mertebelerinin üstündedir. Bununla beraber bazı hayvanlar insana yakındırlar. Maymun da insana anatomik olarak yakındır.

Ayrıca, insanın ilk basamağı hayvanmki ile irtibatlıdır. En aşağıdaki insan fiziki olarak bir insan ama, hareketlerinde bir hayvandır... Nitekim insanlar fiziki görünüm itibariyle insan, faaliyetlerinde de hayvandırlar. İnsanın en son mertebesi meleklerin mertebesidir. Onlara göre, bu seviyeye ulaşmış olanlar, hayatı ilimde ve bilgide bulanlarla basiret sahibi olanlar ve gönül gözüyle akıllı manevi varlıkları görenlerdir. Bunlar zaten temiz bir ruha sahip olarak mânâ alemini müşahede edenlerdir⁹.

İhvan el-Safa'nın seçmeci (éclectique) bir metod izlediklerini burada belirtmek gerekir. Onlar matematikte Pythagoras'a, mantıkta Aristoteles'e metafizikte Platon (Eflatun) a, Ahlakta Soerates'e, din felsefesinde Farabi'ye bağlıdırlar¹⁰.

Son olarak İhvan el-Safa'nın felsefe tarihinde bir devrim yaptıklarını ve Endülüs'te din felsefesinin ve felsefe hayatının uyanışına müsebbib olduklarını söyleyebiliriz. İlmi bir üslûb içinde ilk defa ev-

8 İZMİRLİ, *aynı yer*.

9 İZMİRLİ, *aynı yer*.

10 Bkz. ÜLKEN (H.Z.), *İslam Felsefesi*, s. 28.

rim nazariyesinden bahseden Ihvan el-Safa, özellikle risaleleri kaleme alan Süleyman Bustî olmuştur¹¹.

FÂRÂBÎ (m. 870-950)

İslam aleminde «ikinci üstad» (*muallim-i sani*) olarak bilinen, büyük Türk bilgini Farabi'nin kainatın evrimi ve derecelenişi (gradation üzerine «*Arâ' Ehl el-Medînet el-Fâdilet*» kitabındaki sunduğu açıklamalar, söz konusu evrim fikriyle karşılaştırılıp geliştirilebilir.

«Bu yaratıkların rütbe silsilesi (hiérarchie) ilk defa en alt seviyedeki varlıkta başlamış sonra daha üst seviyedeki varlığa geçerek böylece daha üstü olmayan bir seviyeye kadar gitmiştir. En alttaki varlık teşekkül etmiş ilk maddi varlıktır, onun üstündeki diğer varlık ise elemanlardan meydana gelmiş varlıktır. Sonra maden, daha sonra bitki, daha sonra da konuşmayan hayvan gelir; konuşan hayvanın dışında daha üstün olan yoktur...»¹²

Yine Farabi, konuşma tarzları ve zevklerinin dereceleriyle de insanlar arasında bir rütbe silsilesi görür.

Ayrıca Farabi, yeryüzünün hayatın korunması için bir mücadele alanı olduğunu ve varlıklardan her birinin kendi öz varlığını müdafaa etmek için bir diğerini ortadan kaldırmayı tasarladığını anlatır. Ona göre, bu varolma mutluluk gibi galip gelenin ganimeti; zayıfın talihi de ya sürgün! ya da kölelik olacaktır¹³.

İBN MİSKEVEYH (EBU ALİ AHMED) (m. 920-1020)

Ihvan el-Safa'nın çağdaşı olan İbn Miskeveyh, *El-Tahâret, Tahzîb-el-Ahlâk, El-Fevz el-Aşğar*¹⁴ isimli eserlerinde evrim fikrini daha

11 Bkz. İZMİRLİ (İ.H.), *A.g.e.*, s. 9-10. *Tevhîdi ve Hemedânî'nin* Basra'lı olarak kaydettikleri *Süleymân Büstî*, Risalelerin son tashihini yapanlardan biridir. Tam ismi şöyledir: *A. Süleymân Muhammed b. Ma'şar el-Bustî el-Makdisî*. Bkz. MARQUET(Y.), *A.g.e.*, s. 8.

12 Bkz. FÂRÂBÎ (Ebu Nasr el-), *Kitâb Arâ' Ehl el-Medînet el-Fâdilet*, s. 66.

13 Bkz. FARABÎ, *aynı yer*.

14 Bkz. İBN MİSKEVEYH, *El Fevz el-Aşğar*, (Beyrut, 1319); s. 87-91, aynı yazarın, *Tehzîb el-Ahlâk ve Tathîr el-A'rak*, (Kahire, 1378) s. 67-70.

belirli bir çerçeveye içinde açıklıyor. Eserlerinde Hilkat'in ahlakî-biyolojik bir basamağını ve varlıkların evrim merhalelerini görüyoruz.

İbn Miskeveyh, maddeler arasında ve varlıklar arası merhalelerde bitişiklik ve ayrılıklar olduğunu söylüyor. Ona göre, hayvanların evriminin son merhalesini insana en yakın ve ona benzeyen hayvan teşkil ediyor. İnsan ufkunun en alt ucu veya daha açıkçası, insan cinsinin menşei, hayvanlar aleminin en gelişmiş merhalesine (en yüksek ufkuna) bağlıdır. Bu son merhale maymun veya insana benzeyen hayvanın merhalesidir. Hayvanlar aleminin bu son merhalesinden sonra gelen de konuşma, akıl yürütme ve ayırdetme melekesini kazanan insandır. Bunlar da Kuzey ve Güney'de yaşayan medeniyet dışı kalmış beşer ufkunun ilk basamağındaki insanlardır. Maymundan pek az bir farklılık arzeden zenciler bu kategoridendirler¹⁵.

İbn Miskeveyh'in açıklamaları günümüzdeki Darwincilerin izahına çok yakındır. Ayrıca, insanın evriminin bu son merhalesi hususunda İbn Miskeveyh ile İhvan el-Safa'nın arasında bir benzerlik de göze çarpar, fakat aralarında tek bir fark vardır: İhvan el-Safa, maymun, fil, papağan, güvercin ve arıda kendilerini insana yaklaştıran bir akıl ve hissin var olduğunu söyleyerek insanı hayvanlara yaklaştırırlar, halbuki Ebu Ali Ahmed, maymunun insan mertebesinde olduğunu doğrudan doğruya söyler.

İslam dünyasının büyük bir filozofu ve eğitimcisi (pédagogue) olan İbn Miskeveyh seleflerinin fikirlerini çok değişikliğe uğratmıştır.

Evrim konusunda insan kavramının o çağda ne olduğunu daha iyi anlayabilmek için İbn Miskeveyh'in bu husustaki fikirlerinden birazını aşağıda göstermeğe çalışalım. Varlıkların ufukları (son evrim merhaleleri), aralarındaki irtibatlar, türlerin evrimi vs. muhtevi bu satırlar, İbn Miskeveyh'in *El-Fevz el-Asğar* adlı kitabının Beyrut baskısının 86-92 inci sayfalarından alınmıştır¹⁶.

15 Bkz. İZMİRLİ (I.H.), *A.g.e.*, s. 9; ayrıca bkz. İBN MISKEVEYH, *Traité d'Éthique (Tehsib el-Ahlâk ve Tahîr el-A'rak)*, önsöz ve notlarla Fransızcaya çeviren Muhammed Arkoun, (Şam, 1969), s. 105-113.

16 Fransızca tercümesi için bkz. HAMİDULLAH (M.), *Le Dictionnaire Bostanique d'Abu Hanîfa al-Dinawari (Kitâb el-Nebât)*, giriş bölümü, (Kahire, 1973), s. 1-4.

«Yeryüzünde ilk unsurların karışmasından sonra görünen ilk Etki (*aşâr*) bitkide ruhun kuvveti olmuştur. Zira bitki hareket ve besin arama özelliğiyle madenlerden ayrılır. Bu Etki'yi almak için bitkide dereceler vardır: Bunların en altında bulunanlar ise, topraktan bittiğinde, hiçbir tohumu ihtiyaç göstermemiş ve türünü devam ettirmediği gibi tohum taneleri bırakmamış olanlardır. Bu hal maden ufkunda (merhalesinde) olan bazı cimlerin halidir. Madenle bitki arasındaki fark, bitkinin madende olmayan - besin arama ve hareket için zorunlu bir diğerinden üstte olan her bitkide, dal budak salmayı elde edene ve türünü tohum vasıtasıyla devam ettirene kadar bitmeye devam etmiştir. Burada ruhun Etki'si birinci kategoridekinden daha büyüktür. Bu süreç (sens), bir gövdesi, yaprakları ve neslini devam ettirdiği meyvesi olan bir ağaç olana kadar dereceli olarak evrimleşir. Dağlarda, ıssız çöllerde, ormanlarda ve okyanusun ortasındaki adalarda bulunan ağaçların dikilmesi gerekmez. Tohumla türlerini devam ettirseler bile, kendi kendilerine biterler. Hareketlerinde ağır, büyümelerinde yavaşırlar. Sonra daha yukarıda diğer dereceler vardır ve bu Etki (bitkisel ruh etkisi) pekişir ve böyle ağaçlara, en iyi toprağa, tatlı bir suya, mizaçlarına uygun bir ısıya ihtiyacı olan ve türünü devam ettirmek için meyvelerini koruyan soylu ağaçlar olana kadar ve kendilerinin aşağısında olan diğer ağaçlar üzerinde de bir üstünlük verir. Zeytin, nar, ayva, erik incir ağaçları, üzüm asması ve benzerleri böyledir. Bu Etki'nin evrimi asma ve hurma ağacına ulaşana kadar dereceli olarak devam eder. Oraya ulaştığında bitkinin en yüksek ufkü (mertebesi) olur. Ki bu bitkisel ruhun Etki'si evrimleşmeye devam eder ve burada bir bitki değil artık hayvanlar alemine girilir. Çünkü hurma ağacı diğer bitkiler arasında öyle yüksek bir dereceye ulaşmıştır ki hayvanlar alemiyle bir bağ elde eder ve onlarla büyük bir benzerlik içerisinde bulunur. Böylece erkek hurma ağacı dışından ayrılır. Aynı şekilde meyvesini bitirmek için döllenmeye ihtiyacı vardır. Eğer bir felakete uğrarsa, yokolur gider, halbuki diğer ağaçlarda durum böyle değildir. Hurma ağacının *Spathe* adı verilen ve dışısının döllendiği tohumu hayvanlarınkine benzer bir kokuya sahiptir. Bu onun hepsini tümüyle sıralamaya yer olmayan kendine has diğer birçok özelliklerinden birisidir¹⁷. Böylece

17 Dineveri, dişi hurma ağacının, insan varlık gibi sevgiye de kabiliyetli olduğunu zikrediyor. (1061/26) : Dişi hurma ağacı bazan erkek hurma ağacını

hurma ağacı bir bitkinin çıkabileceği en uç sınıra ulaştığı ve hayvanlar aleminin ufkuna vardığı açıktır. Bu sebepten dolayıdır ki, bitki bu uç mertebenin ötesine geçtiğinde ve daha önceki derecesinden ayrıldığında, topraktan kopar ve takılı kalacağı köküne ihtiyaç kalmaz: Böylece dilediğince hareketler yapabilmesi için yeterli bir bağımsızlığa ulaşır. Hayvan mertebesinin ilk basamağı orasıdır ve onda hissedebihne gücünün zayıflığı nedeniyle kendi kendine hareketi de zayıftır. Onda sadece tek bir his vardır: o da dokunma hissidir. Irmak kenarları ve deniz kıyısında bulunan kabuklarla bazı salyangoz türlerinde durum böyledir. Kabuklunun canlılığı ve kendisinde sadece his melekesi olduğu bilinir, zira bir kimse onu yerinden aniden sökecek olursa, süratle ve hafifçe yerini terkeder ve kendisini yerinden edene tepki gösterir ama, yavaş yavaş ve tedricen yakalanırsa, yerine yapışır ve orada kalır. Her ne kadar topraktan ayrı ve müstakil bir hayatı olsa da yer değiştirmek için gücü çok zayıftır. Bundan dolayı o hâlâ bitkiler aleminin ufkuna (mertebesine) çok daha yakındır ve onlarla arasında bağlar vardır. Sonra bu mertebeden, yer değiştirmek ve hareket etmeye ulaşana kadar evrimleşir ve onda ruhun Etki gücü açığa çıktıkça hissetme gücü de gelişir, o zaman da yer değiştirir ve biz de onu sunduğu yararlar sebebiyle araştırırız. İki çeşit duyum melekesine sahiptir. Böcekler, birçok kelebek türleri ve yerde sürünen hayvanlar onu andırır. Sonra bu mertebeden evrimleşir ve dört duyum melekelili bir hayvan olduğunda da ruh Etki'si pekişir: tıpkı köstebek ve benzerlerinde olduğu gibi. Sonra evrimleşirken, karınca, arı ve cam taneleri gibi gözü olupta göz yuvarlağını kapatacak hiçbir göz kapağına sahip olmayan hayvanlar zayıf bir görme melekesine sahip olmaya başlarlar. Sonra da beş du-

uzaktan farkederek ve ona tutulur. O zaman tutulduğu erkek hurma ağacı onu döliyyene kadar başka hiçbir hurma ağacının döllemesini kabul etmez. Arapların halk inanışına göre : «Allah Adem'i yarattığı balıktan arta kalanla hurma ağacını yaratmıştır. «Buna istinaden Hz. Peygamber :» *'ammatukum el-naħle*» (dişi hurma ağacı halanızdır) demiştir. Bkz. Metni Fransızcaya çevirenin notu.

Öte yandan Kazvini *'Acā'ib el-Mahlūkāt*'ında (C. 11, s. 39-41) : Hurma ağacını insana yakın kılan on özelliği üzerinde durur. Fakat Palmiye üzerinde o kadar literatür vardır ki bunlar çok abartılmış ve biyolojik verileri aşmaktadır. Özellikle Palmiye ile ilgili sembolik değerler üzerine ilginç bilgiler için bkz. CORBIN (H.), *Terre céleste*, s. 212-213 ve 224-225 ve 3, 4, 5 notlar. ARKUN (M.), A.g.e., s. 108 de bunları kaydediyor.

yum melekesine sahip bir hayvanı meydana getiren bir evrim görülür, ama yine de böyle hayvanlar arasında türlü mertebeler vardır. Kimisi duyumda sersem ve kaba, kimisi de terbiyeye cevap veren, yasak emri kabul eden, sözle etkilenmeye hazır olan ve farklı sözleri ayırabilen duyumlarında nazik ve zekidir. Atm, evcil hayvanların ve kuşlar arasında şahinin durumu böyledir. Sonra hayvanların en yüksek mertebesine gelinir ve burada ilkel bir merhalenin başlamış olduğu insan ufkunun en alt noktasına girilmiş olunur. Bu mertebe, her ne kadar hayvanların en yüksek merhalesi ve zirveleri olsa da, yine de insan merhalesinin altında kalır ve ondan daha aşağıdadır. Bu maymunların ve insan mertebesine yakın diğer benzer hayvanların merhalesidir¹⁸. İki arasında pek az bir mesafe vardır; Eğer maymun bu mesafeyi katederse insan olur. İnsanlaştığında ayakta yürür ve hayvanlar ufkunun yakınında ilkel insan mertebesine uygun olan temyiz melekesini birazcık olsun kazanır. Ruh Etki'si onda pekişir ve kendisinde anlama ve temyiz melekesi olduğundan terbiyeyi kabul eder. Bu etki, her ne kadar insanın aşağısındaki hayvan merhalelerine nisbeten evrimleşse de, yine de Akıllı insan (Homo sapiens) merhalesinin ötesinde ve çok aşağısında kalır. İnsanın en aşağısındaki bu merhale, hayvanlar ufkunun en yüksek noktasındadır. Yeryüzünün en ücra köşelerinde, Kuzey ve Güney gibi en uç noktalarında bulunan Türkler ve Zenciler gibi topluluklar (gens) buraya dahildir¹⁹. Böyle topluluklarla yukarıda sözünü ettiğimiz hayvanların en son merhalesi arasında pek fark yoktur. Bu topluluklar kendilerine faydalı olan şeylere götürecektir bir temyiz melekesinden mahrumdurlar. Kendilerinden bir hikmet asla sudur etmemiş ve komşularından da birşey öğrenmemişlerdir. Bu sebeple çok kötü bir durumdadırlar ve pek şatafatları (luxe) da yoktur. Gıpta edilmeksizin onlar elde edilmeğe ve hayvanlar gibi esir ve hâzmetçi olmaya

18 Türlerin Kökeni ile ilgili fikirlerini açıklarken Darwin'in bu görüşten haberi olup olmadığı bilinmiyor. (Metni Fransızca'ya çevirenin düştüğü not).

19 Onlar da evrimleştirmişlerdir. Bu değerlendirme artık bugün geçersizdir. Çağımızın en aşağı insanı ırk, renk, dil ve coğrafya ırkçılığına dayalı peşin hükümleri besleyenlerdir. (Metni Fransızca'ya çevirenin düştüğü not).

Aslına bakılırsa : İbn Miskeveyh'in yaşadığı devirde Türkler Ortaasya'da, Zenciler de Ortaafrika'da yaşıyorlardı. Yani yeryüzünün ne Kutup bölgelerinde ne de en ücra köşelerinde idiler. Şu halde coğrafya bilgisi kut ve yanlış olan İbn Miskeveyh'in şovenist fikirler taşıdığını söyleyebiliriz. (Yazarın ilâve ettiği not)

çok müsaittirler. Fakat onlarda akıl Etki'si pekişir ve kendileri de yeryüzünün ortalarına yani 3. ve 4. ü iklim kuşağına doğru geldiklerinde evrimleşirler. Söz konusu kuşaklarda aklın Etki'si tamamlanır: zihinde, kavrama süratinde, endüstri alanındaki mahirlikte, derin bilgileri söküp çıkarmada ve ilimlerin genişliğini anlamada gördüğün şeyler olur. Sonra, orada da böyle bir anlayış, kavrama sürati, hüküm doğruluğu ve ince görüş belirlenebilene kadar merhaleler vardır. Bir insan bu mertebeye eriştiğinde insan ufkunun en yüksek noktasına ve meleklerin en alt noktasına ulaşır...»

İbn Miskeveyh'in bu satırları, tabiat tarihi (histoire naturelle) ile ilgili bir çalışmayı andırmakta ve varlıkların rütbe silsilesini anlamaya imkân tanımaktadır. Buna benzer fikirleri diğer kitaplarında da rastlamaktayız. Meselâ: *Tehzib el-Ahlâk...*'da, diğer açıklamalarının yanısıra, bütün bu yolların denkleştirilmesiyle hepsinden istifade etmenin sırrına vakıf insandan bahseder. Öyleki hepsi de insan için çalışmaya zorlanmıştır ve orada esyanın bu halinden, tahribin doğurduğu problemlerden ve bu varlıkların karşılıklı olarak cezasını çektiği bütün zıyanlardan bahseder²⁰.

J. Tricot'a göre: «Şüphesiz İbn Miskeveyh türlerin düçar olduğu tahripkâr mücadeleden bahseder. İbn Miskeveyh tarafından dile getirilen «gaiyetçi nedensellik» (causalité téléologique), tabiatın devamı ve canlı şekillerin rütbe silsilesiyle, tabiat tarihi üzerine her sanat izahını yönlendiren bir prensiptir²¹».

Çağımızdan sekizyüz yıl evvel yapmış olduğu açıklamalarıyla İbn Miskeveyh'in bugünün darwinci açıklamalarının ilk habercisi olup olmadığını henüz bilmiyoruz. Acaba o Darwinizmin bir öncüsümüdür?

İBN EL - HEYSEM (m. 965-1039)

İbn el-Heysem evrimi şu şekilde açıklıyor: «Menşeiini maddi âlemde alan insan bazı mertebeler geçirir; sırasıyla, öküz, eşek, at,

20 İBN MİSKEVEYH, *Traité d'Ethique (Tehzib el-Ahlâk ve Tahfîr el-A'râk)* s. 105-113, M. Arkun tarafından Fransızcaya çevrilmiştir. Şam, 1969.

21 Bkz. TRICOT (J.), *Hist. Anim.*, giriş bölümü, M. Arkun tarafından kaydediliyor., a.g.e., s. 110.

maymun ve sonunda da maymun mertebesinden insan mertebesine geçer²²».

RAGIB EL - İSTEFANİ (öl. h 502/m. 1008)

Kâinata dereceli olarak gerçekleşen evrimi kabul eden Ragıb el-İsfehani'nin ismini burada zikretmek faydalı olacaktır. Kâinatın yaratılışındaki hikmet ve bu kâinatı değiştiren tedrici evrim insanın yaratılışına kadar gelir. Yani kâinat yaratıcı bir hikmet'in sonucudur ve bu kâinat insanın yaratılışı ile son bulan tedrici bir evrime uğramıştır. O halde kâinat insanı meydana getirmek için tedricen yaratılmıştır. Ragıb el-İsfehani'nin düşüncesine göre, insan küçük bir kâinat (être microcosmique), kainatta büyük bir insandır (être macrocosmique)²³.

Ayrıca, insan kâinatın unsurlarından mürekkeptir ve bazı yönleriyle diğer yaratıklara benzer. Meselâ: insan, oburluğuyla domuza; pintiliğiyle köpeğe; taklitçiliğiyle maymuna benzer... Bazan o, meyvesi, yaprağı ve çiçeği güzel olan portakal ağacı gibidir ve yararlı olma açısından hurma ve üzüm gibidir...»²⁴

Yukarıda belirtildiği üzere; Kâinatın gelişme (développement) yoluyla yaratılmasındaki ana gaye insanın yaratılmasıdır» diyen el-İsfehani devamla: «Kâinatın esas unsurlarının yaratılmasındaki, bu maddelerden bitkilerin doğuşu ve bitkilerden de hayvanların üremesindeki hedef, insanda bulunan maddelerin meydana getirilmesine yöneliktir. Akıl sahibi ruh (Rûh nâûk) veya insan-ı kâmil bu beşerleşmiş maddelerden yaratılmıştır²⁵.

El-İsfehani, her ne kadar kâinatın ve insanda son bulan unsurlarının değişmesini kabul etmiş olsa da, *Tafşîl el-Neş'eteyn ve Tahşîl el-Sa'âdeteyn* isimli eserinde insan için başka bir yaratmayı zikreder. Muhakkak ona göre insan, varlıkların evrim zincirinin son halkası

22 İZMİRLİ (İ.H.), *İslam Mütefekkirleri ile Garb Mütefekkirleri Arasında Mukayese*, s. 36-37.

23 Bkz. İSFEHANI (R.el-), *Tafşîl el-Neş'eteyn ve Tahşîl el-Sa'âdeteyn*, Lütfü Doğan tarafından «*Mutluluğun Kazanılması*» adıyla türkçeye çevrilmiştir. s. 51-52.

24 Bkz. İSFEHANI (R. el-), A.g.e., s. 51 vd.

25 Bkz. İSFEHANI (R. el-), A.g.e., s. 71.

değildir. Bilakis varlıklar insanı teşkil eden maddelerine kadar gelişmiş (développé), onlardan da bilahere Adem yaratılmıştır. O halde onun evrim düşüncesine insan için başka bir merhale ilave etmek gerekir.

Sonuç olarak, el-İsfehani bu evrimle ilgili fikirlerinde, ne maymundan diğer ara varlıklardan bahseder. Gerçekte o, yukarıda belirttiğimiz gibi, varlıkların insana sadece birtakım yönlerden benzediğini söyler.

SEYYİD EMİR ALİ

Emir Ali'nin «*Rûh el-İslâm*» adlı tercümesinde, İhvan el-Safa'nın görüşlerine yakın birtakım açıklamalar bulunduğu görülüyor. Zira o ruhanî varlıkları insan mertebesinin üzerine yerleştiriyor ve hepsinin üstüne de «İlâhîlik»i koyuyor.

Varlıkların gelişmesini konu alan «*Spirit of Islam*» adlı İngilizce tercümesinden ilgili bölümü aşağıya alıyoruz.

«Evrim doktrini ve filozofların en sağlam bir şekilde bağlandıkları tedrici gelişme, açık bir şekilde, bunların temsilcilerinden biri olan meşhur el-Hazen (Hazini) de görülür. Bu konuda felsefi fikirler şu şekilde özetlenebilir: Maddî varlık alanında madenler en alt sınıfta yer alır, sonra bitkiler alemi, sonra hayvanlar ve nihayet insanlar gelir. İnsan vücuduyla maddî dünyaya aittir, fakat ruhuyla ruhî varlıklara ve üstünde sadece Allah olan meleklerle aittir. Böylece en alt gelişme zinciriyle en yüksek olanla silsileştirilmiştir. Fakat insan ruhu maddî bağlarını atmaya uğraşmakta, hür olmaya çalışmakta ve neşet ettiği yer olan tekrar Allah'a doğru yükselmektedir...»²⁶

TURKA EL - İSFEHÂNİ

Muhammed Hamdi Yazır'a göre, Turka el-İsfehâni, yeryüzündeki varlıkları madenlerden başlayıp insana kadar sınıflandırmayı denemiştir.

26 Bkz. SEYYİD EMİR ALİ, *The Spirit of Islam*, s. 424, 6. baskı, Londra, 1952.

«Yeryüzünde ilk defa maden, sonra bitki, sonra da hayvan meydana gelmiştir. Ulu Tanrı, bunların her türünün son varlığını müteakip türün ilk varlığı yapmıştır: mantarı madenle bitki alemi arasına ; hurma ağacını bitki alemiyle hayvan alemi arasına; maymunu da hayvanla insan arasına ara varlık olarak yerleştirmiştir²⁷.

NASİR EL - DİN TÛSİ (m. 1201-1274)

Farsça kaleme aldığı «*Ahlāk-ı Naşîrî*» isimli eserinde Nasir el-Din Tûsî'nin Miskeveyh'in görüşlerini kabul ettiğini ve Sudanlıları maymuna yakın insan olarak gösterdiğini İzmirli bahseder²⁸.

MEVLÂNA CELÂLEDDİN EL - RÛMÎ (m. 1207-1273)

Ünlü Türk düşünürü ve mutasavvıfı Mevlâna, farsça yazdığı «*Mesnevi*» sinin dördüncü cildinde şunları söyler²⁹.

«Cansızken öldüm,
uyur oldum.
Uyurken de yine öldüm,
ve hayvan oldum.
Hayvan iken de öldüm,
insan oldum (Adem).
İnsan iken de ölür
ve sonunda melek olurum.»

27 Bkz. YAZIR (M.H.), *Hak Dini Kur'an Dili*, C. IV, s. 3434, C. VII, s. 5373, 5496.

28 Bkz. İZMİRLİ (İ.H.), A.g.e., s. 37.

Ernest Haeckel de, Seyland adasında yaşamış ilkel kavim konusunda, onların diğer ırklardan daha çok şekil olarak maymuna daha yakın olduklarını söylüyor. Bkz. HAECKEL (E.), *Etat actuel de Nos connaissances Sur l'Origine de l'Homme*, s. 56, L. Laroy tarafından Fransızcaya çevrilmiştir., Paris, 1900.

29 İZMİRLİ (İ.H.), A.g.e., s. 37; Aynı yazarın, *İslâm'da Tekamül Nazariyesi*, s. 13; yine bkz. RÛMÎ (M.C.), *Mesnevi*, C. IV, s. 3637 ve diğer tercümelelerin ilgili bölümleri; Tercüme için bkz. «*Odes Mistiques*, C. 11, s. 322, Eva de Vitray-Meyerovitch tarafından Fransızcaya çevrilmiştir., Bkz. *Rumi et le Soufisme et Odes Mistiques (Divan-ı Şems-i Tebrizi)*- Meyerovich ve Muhammed Mokri tarafından Fransızcaya çevrilmiştir.

Diğer mısraları da şöyledir.

«Ademoğlu ilk önce cansızlar âlemine (iklim) geldi.
 Sonra bitki âlemine geçti, orada uzun müddet kaldı.
 Cansızlar âlemini ve orada meydana gelen kavgaları
 hatırlamadı.

Biki âleminden hayvan âlemine geçti.
 Burada da bitkiyenki halini hiç hatırlamadı.
 Yüce yaratıcı onu hayvan âleminden insan âlemine çekti.
 Bir âlemden diğerine koştura koştura:
 Sonunda o âlim ve akıllı oluverdi...»³⁰

Mevlâna Celâleddin el-Rûmî'nin sözünü ettiği kavgalar veya mücadeleler Darwin'in canlı kavgası (concurrance vitale) nazariyesine benziyor. Ancak, Rûmî'nin bahsettiği kavgalar, Darwin'in «canlı kavgası»ndan daha geniş kapsamlıdır. Mevlâna, İbn Miskeveyh'in dediğinden fazla birşey söylemiyor ama «ufuk» (evrim merhalesi) kavramı yerine «âlem», (iklim) kavramını kullanıyor.

ZEKERİYA BİN MUHAMMED EL - KAZVİNİ

(m. 1203 - 1283)

«*Aca'ib el-Mahlukât*» m yazarı Kazvinî, günümüzde organik ve inorganik maddeyi karşılayabilecek sınıflandırmayla, maddeyi canlı madde (*nâmi*), cansız madde (*ğayr nâmi*) diye ikiye ayırdıktan sonra şunları söylüyor:

«Bu kâinatın ilk unsuru toprak, son unsuru melek ruhudur. Gerçekte madenler bir yandan toprağa ve suya, diğer yandan bitkiye bitişiktir. Bitki, madenle hayvan arasında; hayvan, bitki ile insan arasındadır. İnsan türü bir yandan hayvana ve öte yandan meleklere varlıklara bitişiktir»³¹.

30 Aynı yerler.

31 Bkz. AKKAD (A.M. el-), *El-İnsân fi'l Kur'ân*, s. 95.

Daha yukarıda belirtildiği gibi, Kazvinî, varlıkların ilk mertebesinin maden ve son mertebesinin de melek olduğunu söylüyor³². Bununla birlikte maymundan bahsetmiyor ama İbn Miskevayh ile aynı görüşe sahiptir³³.

İBN HALDUN (m. 1332 - 1406)

Berber asıllı dâhi düşünür İbn Haldun, tarih felsefesinin kurucusu olarak kabul edilebilir. «*Mukaddime*» sinin Berberlerin tarihine ayırdığı bölümlerde: toplumların, hükümlerinin oluşması, iklimin ve ortamın toplumların karakteri üzerine etkisi, organizmalarla karşılaştırılmış imparatorluk ile saltanatların doğma, gelişme, yaşlanma ve ölümünü, göçebe hayattan yerleşik hayata, sadelikten gevşekliğe geçişi, keşif ve terakkileri vs... analiz eder³⁴.

Akkad'a göre, İbn Haldun, «*Kitâb el-İber ve Divân el-Mubtedâ ve'l-Haber*» isimli eserinde derecelere ayırma ve evrimden de bahseder. İbn Haldun'a göre evrim, madenden başlayarak maymun ve insana kadar gelişmeyle olur. İklimin tesiri, geçim şartlarını, törelerin etkisi altında toplumlar arasındaki farkı açıklar³⁵.

Şimdi de Mukaddime'sinden birkaç örnek verelim³⁶.

«Zenciler sıcak ülkelerde yaşar. Cıvıklık onların hem mizaçlarını hem de bünyelerini etkiler. Vücutlarının ve ülkelerinin sıcaklığı kadar ruhları da (esprit) sıcaktır. Dünyamın dördüncü kesiminde oturanlara nisbetle ruhları daha sıcak, daha genleşmiştir. Sonuç: onlar çok daha evrimleşmiş, daha neşeli ve daha değişiklerdir.

«Kıyı bölgelerde oturanlar, biraz güneylilere benzer. Işığın kırılması ve güneş ışınlarının denizin yüzüne vurmasından dolayı ik-

32 Bkz. AKKAD, aynı yer.

33 Bkz. İZMİRLİ (İ.H.), A.g.e., s. 37.

34 Bkz. DERMENGHEM (Emile), *La Pensée musulmane*, M. Lahy-Hollebecque başkanlığında ortaklaşa «*Evolution humaine des Origines à Nos Jours*» isimli eserde yayınlanmış makale, C. 1, s. 437, Quillet, Paris, 1951.

35 Bk . AKKAD (A.M. el-), A.g.e., s. 100.

36 Bkz. İBN HALDUN, *Discours Sur l'Histoire Universelle (Mukaddime)*, önsöz ve notlarla tercüme ederek negreden Vincent-Monteil, C. 1, s. 173-174, Sindbad yayım, Beyrut, 1967-1968.

limleri daha sıcaktır. Dolayısıyla bunlar, soğuk ve dağlık ülkelerde olan halklardan daha sıcak kanlı ve hafif meşref karakterlidirler.» Müteakip sayfalarda İbn Haldun, bölge ikliminin tesirinde kalmış Mısırlı ve Fashlıların karakterlerini de tasvir ederek şöyle devam ediyor.

«Eğer bu tür şeyler her yerde dikkate alınırsa, iklimin karakter üzerine tesiri gerçekliğini gösterecektir.» Allah, herşeyi yaratıcı ve her şeyi bilen değil midir?» (Kur'an, XV/86)

KINALIZADE ALI EFENDİ (m. 1510 1572)

«*Ahlâk-ı 'Alâ'i*»³⁷ isimli kitabında ilk defa türkçe olarak evrim sisteminden bahseden odur. Ona göre, maymun, at, fil ve papağan insanın ufkuna en yakın olan hayvanlardır. İhvan el-Safa'nın fikirlerine iştirak ediyor ve hayvanla insan arasına nasnas (vahşi insan) ve vaşak'ı yerleştiriyor³⁸.

ABD EL - KADİR MİRZA BİDEL (m. 1644-1721)

Türkistanlı sûfi yazar Mirza Bidel «Divân» mda evrimi ima ediyor. Özellikle şu iki mısradaki maymunu hatırlatıyor:

«Maddesiz hiç bir şekil suret kabul etmez,
Adem de Adem olmadan önce bir maymundu.»³⁹

KUTUBİ (öl. m. 1363)

Bu da maymunların tabii karakterlerinden bahseder: «Muhakkak, İlahiyatçılara (mutekellimun) göre, bu hayvan, tabii karakterleri açısından insanla hayvandan mürekkeptir. Hayvan tabiatıyla insan tabiatı arasında bir basamaktır.»⁴⁰ diyor.

37 Katib Çelebi bu kitap için : «İslâm'da ahlak konusunda şimdiye kadar yazılmış kitapların en iyisidir» diyor. Bkz. *Keşf el-Zunûn 'an Esâmî'l-Kutubi ve'l Funûn*, C. 1, s. 37, İstanbul, 1941.

38 İZMİRLİ (İ.H.), A.g.e., s. 15 ve 37.

39 İZMİRLİ (İ.H.), A.g.e., s. 15.

40 AKKAD (A.M. el-), A.g.e., s. 94-95.

HAZİNİ (m. 1692 - 1766)

Daha önce sözünü ettiğimiz gibi, bazı müslüman ilahiyatçılar, kâinatın bir merhaleden diğerine doğru evrimleştiğini teyid etmişlerdir. Hazini de kâinatta bir evrimin olduğunu görenlerden biridir. Draper'e göre, Hazini'nin bu husustaki fikirleri şöyledir:

«Simyanın temel prensibi metal cisimlerin tedrici olarak oluşmasıdır. «Halk bunun tedrici şekilde olduğunu bilmediğinden» diyor ve devamla «bir medeni cismin diğer metal cisimlerin şeklinden geçtiğini sanır. Yani bir metal önce kurşun, sonra kalay, sonra tunç, sonra gümüş ve sonunda da altın olmuştur. Bunun sanki, öküzün, eşeğin, atın ve maymunun simalarından geçerek sonunda insan olmuş gibi tamamen vuku bulan değişmelerle olduğunu sanır, bunun böyle değil; tedricen bu hale geldiğini ve filozofların bunu söylemek istediklerini halk bilmiyor.»⁴¹ diye yazıyor.

Bize öyle geliyorki bu açıklamalarıyla Hazini, İbn Heysem'e uyuyor.

ERZURUMLU İBRAHİM HAKKI (m. 1703 - 1772)

Büyük Türk âlimlerinden biri olan İbrahim Hakki ise, matematik, tabii ilimler ve ilahiyat konularını içine alan «*Marifetnâme*» isimli ünlü eserinde evrime bir bölüm ayırarak orada, birleşme (it-tisal), derece (mertebe), dönüşüm (istihale: transformisme) hususunda İhvan el-Safa ile İbn Miskeveyh'in sözlerini özetler. Sırasıyla: maden, bitki ve hayvan mertebelerinden başlayarak insanın evrim derecesini gösterir. Madenle bitki arasındaki ara varlık «mercan»dır. Bitki ile hayvan arasındaki ara varlık «hurma ağacı»dır (*nahl*). Bununla da yetinmiyerek, maymun ve nasnas'ı (sözlük anlamıyla: vahşi adam) insan türüyle hayvan türünün arasına koyuyor. İnsana en yakın hayvanı maymun olarak gösteriyor. «... Varlıklar insanda son bulan bir dizi içinde sıralanabilirler. Bu sıranın hedefi, kâinatın bir özeti olan beşeri varlığın zaman içinde tamamlanmasıdır.»⁴²

41 Bkz. DRAPER (J.W.), A.g.e., s. 84, Ayrıca bkz. AKKAD (A.M.), A.g.e., s. 101.

42 Bkz. ERZURUMLU (İ.H.), *Marifetname*, s. 29, İstanbul, 1330 (1915)

Gerçekte, maymunun iç ve dış organlarının, kuyruk, kıllar hariç insaninkilerle aynı olduğunu ve insanın tedrioi olarak kâmil insana ye daha da ötede «Küllî akl»a ulaştığını açıklıyor. Son kısma da Mevlâna'nın «Cansızken öldüm, uyur oldum.» mısralarını ilave ediyor⁴³.

Netice olarak, İslam düşünürleri, günümüzde ortaya atılmış sandığımız evrim nazariyelerini öğretmişler ve onları eserlerinde sergilemişlerdir. Evrim fikrinin İslam'a ters düşmediğini rahatlıkla söyleyebiliriz. İşte bu nedenden dolayı bu fikir İslam'ın 4 üncü asrından beri günümüze kadar savunulmaya devam edip gelmiştir⁴⁴.

Evrım hadisesi kendilerinde metafizik düşüncelerle karışık bir fikir olarak kalan, müslüman filozoflarla ilgili örneklerin sayısını artırmayı gerek görmüyoruz. Fakat yaradılışın (Hilkat'in) Ahlaki-Biyolojik basamağına göre bu filozofların açıklamalarını, bugünün darwinci açıklamalarıyla mukayese edersek aşağıdaki sonuçları çıkarabiliriz.

- 1 — Hepsine göre : Varlıklar devamlı bir dönüşüm (transformisme) halindedirler ve evrimleşmişlerdir.
- 2 — Hepsine göre : Varlıklar müştereken aynı kaynaktan türeyip gelmişlerdir. Gelişmeleri veya evrimleri bugünün modern verilerine uygun

43 Bkz. ERZURUMLU (İ.H.), A.g.e., s. 29; Ayrıca bkz. İZMİRLİ (İ.H.), a.g.e., s. 27 vd. ve s. 37 vd.

44 Tasavvufi düşüncesiyle kendinden önceki ve çağının evrimci düşüncelerini yine kendi açısından tenkit eden Câmî'nin eserlerinden alınmış aşağıdaki bölümü kaydetmek yerinde olacaktır.

«Ne zamana kadar cisimden, yakından uzaklıktan ve istikametten bahsedeceksiniz?

Ne zamana kadar madenden, bitkiden ve hayvandan bahsedeceksiniz? Muhakkak tek bir Kişi vardır, dahası yoktur;

Bu çokluk O'nun sıfatlarının, fiillerinin ileri gelen bir zandan ibarettir.»

Câmî'nin bu sözleri için bkz. ÜLKEN (H.Z.), *İslam Felsefesi*, s. 263, 2 inci baskı, Ankara, 1973.

Câmî'nin bu sözleri bize gerek kendi çağında gerekse kendinden önceki çağlarda evrim konusunda çok münakaşaların olduğunu göstermiyor muki, evrimcilere cevap vermeyi kendini mecbur etmesin. Şu halde İslam her çağında evrim meselesi söz konusu edilegelmiştir.

olarak «Yaradılışın Nesil ağacı» şeklinde gösterilebilir.

- 3 — İhvan el-Sefa, Farabi, İbn Miskeveyh, Emir Ali ve Erzurumlu İbrahim Hakkı'ya göre: Varlıklar arasında bir gelişme (développement) basamağı vardır.
- 4 — İhvan el-Sefa, İbn Miskeveyh, Turha el-İsfehâni ve Erzurumlu İbrahim Hakkı'ya göre: Bu basamaklar üzerinde ara varlıklar vardır.
- 5 — İhvan el-Sefa, İbn Miskeveyh, Ragıb el-İsfehâni ve Kınanızade Ali Efendi'ye göre: İnsan diğer varlıklara sadece biyolojik karakterleriyle değil, aynı zamanda fizyolojik karakterleriyle de benzer.
- 6 — İbn Miskeveyh ve İbn Hadun'a göre: Evrim, coğrafi faktörlere göre, farklı ortamlardan ve belirlenemiyen şartlardan meydana gelir. (Bu fikir Lamarkizme ve Ernest Haeckel ile Daniel Rosa'nın Ologenez fikirlerine benziyor).
- 7 — İbn Miskeveyh ve Mirza Bidel'e göre: İnsan maymundan gelmiştir. (J. Huxley ve seleflerinin mülahazalarında olduğu gibi)
- 8 — Rumi'ye göre: Yaratıklar arasında mutlak bir mücadele vardır. (Darwin'in tabii ayıklama (sélection naturelle) ve canlı mücadelesi (concurrance vitale) fikirlerinde olduğu gibi)
- 9 — Rumi'ye göre: İnsan, insan olmadan önce bitki ve hayvan hallerinden geçer⁴⁵.

45 Bu fikir ana rahmindeki insan embriyonu için doğru olabilir. Gerçekten, de, bu asrın başında «*Enigme de l'Univers* isimli Ernest Haeckel, ferdin ana rahminde geçirdiği evrimin, ırkların tarih öncesi geçirdiği evrimle aynı safhaları muhtevi olduğunu, devrindeki biyolojik verilere dayanarak söylüyor.

Bu hususta néotenik ilmine (science néoténique) göre: Bolk (1916) ve De Beer (1932) in sözleri misal olarak alınırsa: «İnsan ergenlik çağında insanımsıların (anthropoides) embriyonlarıyla aynı karakterdeki sayıyı muhafaza eder. Öyle ki ona Gorilin cenini gibi bakılabilir.» Bkz. CUENET (Lucien) ve TETRY Andrée), *l'Evolution Biologique*, s. 528 vd. Paris, 1951.

10 — Hazini'ye göre: İnsanın cansız maddelerden gelmesi mümkündür.

Binaenaleyh, Darwin'den önceki İslam düşünürlerinin evrimle ilgili fikirleri, her ne kadar bize dağınık, parçalı, tutarsız gözükse de, tabiatın ve yaratıkların basit bir gözlemlenmesinden ileri geliyordu. Şurası bir gerçektir ki, G. Haroun'un dediği gibi: «Bu fikirler, metafizik ve kozmolojik bir sistem ve ilmi bir tecrübeden ziyade dini imandan kaynaklanıyor»⁴⁶. Gerçekten, fikirlerini derinleştirmek ve ispat etmek için, çağlarının teknik imkanlarına sahip değildiler. Bütün bu olumsuz şartlara rağmen bu filozoflar, dönüşümcülük (transformisme) ve tabii ayıklama (sélection naturelle) fikrini bize telkin edebilmişlerdir.

46 Bkz. HAROUN (G.), *Şibli Şumayl*, Toufy Fahd yönetiminde hazırlanmış bir tez, C. 1 s. 8, Strasbourg. 1977.

KAYNAKLAR

- AKKAD (A.M. el-) *El-İnsân fi'l Kur'ân*, Beyrut, 1969
- CÂHİZ *Kitâb el-Hayavân*, 3 üncü baskı, M. Harun tarafından tahkiki yapılmıştır. 8 cilt, Kahire, 1966
- CUENET (L.) ve TETRY (A.) *L'Evolution Biologique*, Paris, 1971
- ÇELEBİ (Katip) *Keşf el-Zunûn 'An Esâmî'l Kutubi ve'l Funûn*, İstanbul, 1941
- DERMENGHEM (E.) *La Pensée Musulmane*, M. Lahy Hollebecque başkanlığında ortaklaşa hazırlanmış «*Evolution humaine des Origines à Nos Jours*» da bir makale, Quillet, Paris, 1951
- DIETRİCİ (F.) *Darwinismus im X. und XIV. Jahrhundert*, Leipzig, 1878
- DRAPER (J.W.) *Les Conflits de la Science et de la Religion*, Paris, 1900
- EASTMAN (C.R.) *Anaximandre, le Premier des Précurseurs de Darwin*, Revue scientifique du 24 Juin, 1905
- EMİR ALİ (S.) *The Spirit of Islam*, 6 inci baskı, Londra, 1952
- FARÂBÎ (Ebu Nasr el-) *Kitâb Arâ' Ehl el-Medinet el-Fâdilet*, 3 üncü baskı, Beyrut, 1973
- HAECKEL (E.) *L'Enigme de l'Univers*, 2 inci baskı, Paris, 1903
- HAECKEL (E.) *Etat actuel de nos connaissances sur l'Origine de l'Homme*, Paris, 1900
- HAMİDULLAH (M.) *Le Dictionnaire botanique d'Abu Hanîfa al-Dinawari (Kitâb al-Nabât)*, Kahire, 1973

- HAMİDULLAH (M.) *Halk el-Kā'ināt ve Aşl el-Envā' Hasab el-Kur'an ve'l Mufekkirin el-Muslimin*, «Prof. M. Tayyip Okuç Armağanı»nda bir makale, Erzurum Atatürk Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Ankara, 1978
- HAROUN (G.) *Şibli Şumayl ve Eseri*, Toufy Fahd yönetiminde hazırlanmış 3 ciltlik bir tez, Strasbourg, 1977
- İBN HALDUN *Discours Sur l'Histoire Universelle (Mukaddime)*, önsöz ve notlarla tercüme ederek neşreden Vincent-Monteil, Sindbad yayını, Beyrut, 1967-1968
- İBN MİSKEVEYH *El-Fevz el-Aşğar*, Beyrut, 1319
- İBN MİSKEVEYH *Tehzib el-Ahlāk ve Tahşir el-A'rāk*, Kahire, 1378
Ayrıca «*Traité d'Ethique*» adıyla M. Arkoun tarafından Fransızcaya çevrilmiştir. Şam, 1969
- İBRAHİM HAKKI (E.) *Ma'rifetnâme*, İstanbul, 1330 (1915)
- İZMİRLİ (İ.H.) *İslam mütefekkirleri ile Garb Mütefekkirleri Arasında Mukayese*, Ankara, 1905
- İZMİRLİ (İ.H.) *İslam'da Tekamül Nazariyesi*, İstanbul, 1935
- MARQUET (Yves) *La Philosophie des Ihwan al-Safa*, Cezair, 1973
- MEYEROVİCH (E. de V.) MOKRİ (M.) *Rumi et le Soufisme et Odes Mistiques*, (*Divan-ı Şems-i Tebrizi*), Bourges, 1977
- RAGİB EL-ISFEHÂNÎ *Taşîl el-Neş'eteyn ve Tahşil el-Sa'adeteyn*, Lütfü Doğan tarafından «Mütluluğun Kazanılması» adıyla Türkçeye çevrilmiştir. Ankara, 1974
- RÛMÎ (M.C.) *Odes Mystique (Divan-ı Şems-i Tebrizi)*, E. de V. Meyerovich tarafından Fransızcaya çevrilmiştir. Bourges, 1977
- ÛLKEN (H.Z.) *İslam Felsefesi*, 2 inci baskı, Ankara, 1973
- WEBER (A.) ve HUIŞMAN (D.) *Histoire de la Philosophie européenne, Philosophie antique et médiévale*, Paris, 1964
- YAZIR (M.H.) *Hak Dini Kur'an Dili*, Kur'an Tefsiri, 9 cilt, İstanbul, 1935